

Methodology of Addressing Doubts from the Perspective of the Supreme Leader

---

Masoumeh Esmaili*

Received Date: 2025/2/11

Accepted Date: 2025/3/11

The study of doubts, meaning the understanding of doubts and providing correct responses to them, has always been considered a necessity in defending religion and the Islamic system by scholars. The present article, using an analytical method, addresses the question of what are the types of approaches to doubts from the perspective of the Supreme Leader? Based on the statements of the Supreme Leader of the Islamic Revolution, the engagement with doubts can be divided into two types: proactive and reactive. The most important approach in preventing doubts is solidifying beliefs through developing Shi'a rationality, assessing epistemological needs, and making sciences responsive. Reactive engagement can also be accomplished through two approaches: epistemological and operational. In the epistemological approach, precise understanding of doubts, doubt-creators, doubt-recipients, and the environment of doubt is of significant importance. The models governing operational engagement with doubts include program-orientation, discourse-orientation with those who question, an offensive approach toward those with ulterior motives, reasoning-based approaches, and the use of up-to-date tools. Additionally, the jihad of clarification is a principle that governs both proactive and reactive engagement, and sound explanation, while avoiding the creation of new doubts and using the best form of expression in both types of engagement, is a necessity. The author's recommendation, based on Imam Khamenei's demands, is to establish a research institute for the study of doubts in the religious seminary and also to add a research center for the study of doubts to existing humanities research institutes to focus and coordinate proactive and reactive doubt-research activities.

Keywords: *Doubt, methodology, Supreme Leader, engagement.*

---

* Assistant Professor, Department of Philosophy and Theology, Faculty of Hoda
(masomehesmaeeli@yahoo.com).

نصف سنوية علمية محكمة
مطالعات شبهه پژوهی
السنة الثانية، الرقم الخامس، الخريف والشتاء ١٤٤٥ق

منهجية مواجهة الشبهات من وجهة نظر المرشد الأعلى للثورة الإسلامية بإيران

معصومة إسماعيلي*

القبول: ١٤٤٦/٩/١٠

الاستلام: ١٤٤٦/٨/١٢

كانت ومازالت دراسة الشبهات بمعنى فهمها والرد الصحيح عليها، محل اهتمام العلماء دائماً كضرورة في الدفاع عن الدين والنظام الإسلامي. باستخدام المنهج التحليلي، قد أجاب هذا البحث على السؤال التالي: ما هي أنواع مواجهة الشبهات من وجهة نظر المرشد الأعلى؟ وبناء على تصريحات قائد الثورة الإسلامية، يمكن تقسيم مواجهة الشبهات إلى نوعين: سابقة ولاحقة. وأهم وسيلة للوقاية من وقوع الشبهات هي تقوية العقائد وتعزيزها على أساس إثراء العقل الشيعي، وتقدير الحاجات المعرفية، ومساءلة العلوم. ويمكن إجراء المواجهة اللاحقة من خلال تحجيز: المعرفي والعملية. وفي النهج المعرفي، فإن المعرفة الدقيقة بالشبهات، ومثييري الشبهات، والمتعرضين للشبهات، وبيئة الشبهات لها أهمية كبيرة. وإن الأنماط التي تحكم النهج العملي في مواجهة الشبهات تشمل التركيز على التخطيط، والتركيز على الخطاب مع المتفحصين، والنهج النضالي تجاه المتحيزين، والعقلانية، واستخدام الأدوات الحديثة. كما أن جهاد التبيين مبدأ يحكم كلا النوعين من المواجهتين السابقتين واللاحقة، والتفسير المقتنع، والتجنب عن إثارة الشبهة واستخدام أفضل التعبير هي ضرورة في كلا النوعين من المواجهتين. الحل الذي يقترحه الباحث، بناء على مطالب الإمام الخامني، هو إنشاء معهد بحوث لدراسة الشبهات في الحوزة العلمية، وإضافة مركز البحوث لدراسة الشبهات إلى معاهد البحوث للعلوم الإنسانية الموجودة من أجل التركيز على أنشطة دراسة الشبهات السابقة واللاحقة والتماسك بين الأنشطة.

الكلمات المفتاحية: الشبهات، المنهجية، المرشد الأعلى للثورة الإسلامية بإيران، مواجهة الشبهات.

روش‌شناسی مواجهه با شبهات از دیدگاه مقام معظم رهبری

معصومه اسماعیلی*

تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳

چکیده

شبهه‌پژوهی به معنای درک شبهه و پاسخ صحیح به آن، همواره به‌عنوان یک ضرورت در دفاع از دین و نظام اسلامی، مورد توجه اندیشمندان بوده است. مقاله حاضر با روش تحلیلی، به این پرسش پاسخ می‌دهد که گونه‌های مواجهه با شبهات از دیدگاه مقام معظم رهبری چگونه است؟ بر اساس بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی، مواجهه با شبهات را به دو نوع پیشینی و پسینی می‌توان تقسیم کرد. مهم‌ترین راه در پیشگیری از شبهات، راسخ‌سازی اعتقادات بر اساس بارورسازی عقلانیت شیعی، نیازسنجی معرفتی و پاسخ‌گوسازی علوم است. مواجهه پسینی نیز با دو رویکرد معرفتی و عملیاتی قابل انجام می‌باشد. در رویکرد معرفتی، شناخت دقیق شبهات، شبهه‌پردازان، شبهه‌پذیران و محیط شبهه از اهمیت بسزایی برخوردار است. الگوهای حاکم بر مواجهه عملیاتی با شبهات شامل برنامه‌محوری، گفتمان‌محوری با اهل سؤال و رویکرد تهاجمی با اهل غرض، استدلال‌گرایی و استفاده از ابزارهای روزآمد است. همچنین جهاد تبیین، اصلی است که بر دو گونه مواجهه پیشینی و پسینی حاکم می‌باشد و تبیین متقن، با پرهیز از شبهه‌زایی و استفاده از بیان احسن در هر دو گونه مواجهه، یک ضرورت است. راهکار نویسنده بر اساس مطالبات امام خامنه‌ای، ایجاد پژوهشگاه شبهه‌پژوهی در حوزه علمیه و نیز افزودن پژوهشکده شبهه‌پژوهی به پژوهشگاه‌های علوم انسانی موجود به‌منظور تمرکز بخشی به فعالیت شبهه‌پژوهی پیشینی و پسینی و انسجام بخشی به فعالیت‌هاست.

واژگان کلیدی: شبهه، روش‌شناسی، مقام معظم رهبری، مواجهه.

«شبهه» به‌عنوان پرسشی که در ذهن ابهام و تردید ایجاد می‌کند، همواره مورد توجه اندیشمندان و متفکران بوده است. اگرچه برخی وجود شبهه را امری ناپسند و مضر می‌دانند، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، با نگاهی ژرف و دقیق، آن را محمل و بستری برای پویایی اندیشه و تعالی معرفت معرفی می‌کند. ایشان معتقد است طرح شبهات و پرسش‌ها، ذهن را به‌چالش می‌کشد و آن را از محدودیت‌های دانش موجود فراتر می‌برد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه استان تهران، ۱۳۹۶/۶/۶). نیز پاسخ به شبهه یکی از ضرورت‌های دینی در جهت دفاع از دین و نظام اسلامی است؛ چراکه امیر مؤمنان علی علیه السلام، شبهه را از ارکان کفر می‌نامد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۹۱) و یکی از رسالت‌های پیامبر صلی الله علیه و آله را ازاله شبهات می‌نامد (سید رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۶) و وظیفه ازاله شبهات بر دوش اهل دین و جامعه روحانیت است.

از دیدگاه امام صادق علیه السلام، عالمان دین مانند مرزدارانی‌اند که مانع تهاجم شیاطین به شیعیان ناتوان می‌شوند و اجر ایشان به‌خاطر دفاع از دین، بالاتر از رزمندگانی است که با کشورهای دیگر می‌جنگند (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۷)؛ براین اساس در عصر حاضر، روحانیون به‌عنوان طلایه‌داران این عرصه، وظیفه اصلی پاسخ‌گویی به نیازهای معرفتی جامعه و رفع ابهامات دینی را برعهده دارند (بیانات مقام معظم رهبری در نخستین جلسه درس خارج، ۱۳۹۵/۱۶/۶) و حوزه‌های علمیه کانون‌های اصلی تبیین و تعلیم دین و مرکز شبهه‌پژوهی به‌صورت مستدل و متقن‌اند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون همدان، ۱۳۸۳/۴/۱۵).

امام خامنه‌ای در سخنرانی‌ها و دیدارهای گوناگون با جامعه روحانیت، به‌طور مکرر بر اهمیت پاسخ‌گویی به شبهات، تقویت اعتقادات و تبیین آموزه‌های دین تأکید کرده است. ایشان با دسته‌بندی جامعه به سه گروه «شبهه‌ساز»، «مخاطب شبهه» و «پاسخ‌گو»، به تبیین دقیق فرایند شبهه‌پژوهی می‌پردازد و ابعاد گوناگون آن را در دیدارهای استانی و کشوری با روحانیون و مجامع بنام روحانیت مطرح کرده است. طرح شبهه‌پژوهی با جامعه روحانیت نشان می‌دهد بار اصلی این مسئله بر عهده ایشان است؛ زیرا حوزه‌های علمیه می‌توانند مانند کارخانه‌ای برای تأمین نیازهای جامعه عمل کنند و با مجاهدت مداوم، برنامه‌ریزی برای تربیت مبلغ و مؤلف، پاسخ‌گویی به نیازها و شبهات در عرصه‌های داخلی و بین‌المللی را پیش ببرند (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج، ۱۳۷۴/۶/۱۴).

باتوجه به اهمیت موضوع شبهه‌پژوهی، مقاله حاضر به بررسی و تحلیل روش‌های مواجهه با شبهات از دیدگاه امام خامنه‌ای به روش تحلیلی می‌پردازد.

۱. چیستی شبهه

«شبهه» گاه به معنای شک استفاده شده و حتی گاهی یکسان‌انگاری می‌شوند. شک به معنای تداخل (ابن‌فارس، ۱۳۹۱، ص ۵۰۲) و نقطه مقابل یقین است (مصطفوی، ۱۴۰۲، ج ۶، ص ۱۰۵)، ولی شبهه در لغت از ریشه «شبه» به معنای تشابه، همانندی و شباهت امری با دیگری است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۱۳، ص ۵۰۳)؛ همچنین به معنای اختلاط، آمیخته‌شدن و ابهام نیز هست (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ص ۲۴۳) که از عدم شناخت و معرفت ناشی می‌شود (طریحی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۷۹). بهترین تعریف اصطلاحی، تعریف امیر مؤمنان علی علیه السلام از شبهه است. ایشان شبهه را از آن رو شبهه می‌داند که شبیه حق است (سید رضی، ۱۴۱۴، ص ۳۸)؛ بنابراین عدم تمایز و تشخیص، به تفکیک‌نکردن میان حق و باطل منجر شده و شبهه ایجاد می‌شود. معنای شبهه در مطالعات دینی را بر اساس چنین تعریفی، عدم تفکیک میان حق و باطل و جانمایی باطل به جای حق بر اساس ادله نادرست می‌توان دانست. در معنای اصطلاحی دقیق‌تر می‌توان گفت:

هر پیام مشتمل بر دستگاه استدلالی که در آن یکی از باورها یا بنیادهای اعتقادی یا تعالیم عملی دینی مورد خدشه قرار گیرد یا منشأ اشتباه در شناخت حق و باطل شود و توسط پرسش‌گری مطرح شود که هدف او رسیدن به پاسخ نیست، شبهه نام دارد (حکیمیان، ۱۳۹۹، ص ۳۲).

ارتباط شک و شبهه، گاهی رابطه‌ای متقابل است؛ یعنی گاه یک شبهه باعث پیدایش شک در حقیقتی دینی می‌شود و گاهی در امری دینی همچون مسئله حجاب، سبب ایجاد یک شبهه در وجوب آن می‌شود، اما شبهه با پرسش تفاوت دارد؛ زیرا پرسش به معنای طلب و خواستن است (ابن‌فارس، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۲۴) که با هدف کسب معرفت انجام می‌شود؛ بنابراین تفاوت اصلی پرسش و شبهه در این است که شبهه برای ایجاد اختلال و خدشه و معمولاً به صورت مغرضانه ایراد می‌شود و به دنبال پاسخ نیست، ولی پرسش به دنبال کسب معرفت و دستیابی به پاسخ است. مقام معظم رهبری، ابهامات جوانان را پرسش می‌داند که پاسخ می‌طلبد، ولی ابهام‌آفرینی از سوی دشمن را خلق شبهه می‌داند که گاهی اصلاً به دنبال پاسخی نیست.

۲. گونه‌شناسی مواجهه با شبهات

مواجهه با شبهات از نظر رهبر معظم انقلاب به دو نوع پیشینی و پسینی تقسیم می‌شود. مواجهه پیشینی به معنای مواجهه با شبهه پیش از نفوذ آن در بخش‌های جامعه یا پاسخ به شبهاتی است که احتمال طرح آنها هست و مواجهه پسینی به معنای مواجهه با شبهه پس از طرح آن در جامعه است. پیش از ورود به تبیین این دو گونه مواجهه، توجه به این نکته اهمیت دارد که مهم‌ترین وجه

عملیات در پرداختن به شبهات - اعم از پیشینی یا پسینی - عمل به تعالیم قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام و نشان دادن حقایق به شیوه عملی است (بیانات مقام معظم رهبری در روز نیمه شعبان، ۱۳۸۷/۵/۲۷) تا آموزه‌های اصیل دین به صورت عملیاتی به اجرا درآیند و دیده شوند.

همچنین به این نکته باید توجه داشت که حفظ اتحاد کلمه با وجود اختلاف در عقاید و مبانی مذهبی باید در هر دو گونه پیشینی و پسینی ضرورت لحاظ گردد؛ بنابراین مسلمانان در گفت‌وگو باید بر موارد مشترک و اتفاقی تکیه کنند و احساسات یکدیگر را جریحه‌دار نکنند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۲/۶/۱۹). دشمن شبهه‌ساز همواره مترصد این است تا در صورت غفلت، جنجال‌های فرقه‌ای به پا کند و اصل اتحاد را خدشه‌دار سازد؛ بنابراین مراقبت از اتحاد، یکی از اصول بسیار مهم است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار علمای شیعه و سنی، ۱۳۸۱/۱۲/۴).

۲-۱. مواجهه پیشینی

مواجهه با شبهه پیش از پیدایش آن، دستور و راه درمانی است که دین پیشنهاد کرده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «به جوانان خود حدیث بیاموزید، قبل از اینکه مرجئه بر شما پیشی گیرند» (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۱۱)؛ یعنی پیش از پیدایش شبهه، باید متوجه بسترهای پیدایش آن بود و پیشگیری کرد. از دیدگاه امام خامنه‌ای، اصلی‌ترین راه پیشگیری از شبهات، تعمیق نگاه دینی و سیاسی مخاطبان و راسخ‌سازی اعتقادات است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رؤسای دانشگاه‌ها، ۱۳۹۴/۸/۲۰)؛ چراکه ایمان مذهبی مردم به خصوص جوانان، به مثابه حصار منیع نظام اسلامی در برابر تهاجم دشمنان عمل می‌کند؛ بنابراین حفظ ایمان دینی مردم که در درجه نخست بر عهده روحانیت است، باعث پیشگیری از نفوذ شبهات خواهد شد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون اصفهان، ۱۳۸۸/۲/۲۳). باید توجه داشت در صورت عدم اعتنا به مواجهه پیشینی، مبلغ همواره باید در موضع تدافعی بوده و در حال پاسخ به شبهات باشد؛ بنابراین شبهات باید پیش از ورود در فضای فکری و ذهنی جامعه، در خاستگاه خود مورد کاوش، شناسایی و پاسخ قرار گیرند (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج، ۱۳۸۰/۶/۱۹). مواجهه پیشینی به شکل‌های متعددی انجام می‌شود که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۲-۱-۱. راسخ‌سازی اعتقادات

مهم‌ترین راه در مواجهه پیشینی، رسوخ اعتقادات دینی در اذهان است. راسخ‌سازی اعتقادات

باعث ایجاد دژ محکمی در برابر هجوم شبهات می‌شود که در مرحله نخست شامل راسخ‌سازی اعتقاد دینی در اذهان و قلوب و در مرحله دوم، راسخ‌سازی اعتقاد به حاکمیت اسلامی و مستحکم‌سازی حاکمیت دین است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۷۷/۲/۲).

راه رسوخ اعتقادات، بارورسازی عقلانیت مخاطب است که این هدف از دیدگاه امام خامنه‌ای از طریق تعلیم کلام و فلسفه حاصل می‌شود و نمونه عملیاتی در مواجهه پیشینی، عملکرد عالمان شیعی چون علامه حلّی و علامه مجلسی است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون همدان، ۱۳۸۳/۴/۱۵). مجاهدت‌های علامه مجلسی با تدوین *حیاة القلوب*، *حق الیقین* و *عین الحیة* باعث راسخ‌سازی اعتقادات شیعی و ماندگارسازی آنها در اذهان شده است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با کارکنان سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰/۱۲/۵) و همین روند امروزه نیز مورد نیاز است.

عقلانیت مخاطب با استفاده از چهارچوب‌های محکم و استخوان‌بندی قوی تبیین‌ها بارور می‌شود و زمینه رسوخ باورها پدید می‌آید (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای بنیاد فرهنگی باقرالعلوم علیه السلام، ۱۳۶۸/۱۱/۱۰)؛ البته تعمیق و راسخ‌سازی اصول اسلامی در اذهان، با منطق قدرتمند اتفاق می‌افتد (بیانات مقام معظم رهبری در مدرسه فیضیه، ۱۳۷۴/۹/۱۶).

تشویق جوانان به مطالعه آثار عقیدتی چون آثار شهید مطهری (بیانات مقام معظم رهبری در روز کارگر، ۱۳۷۸/۲/۱۵)، ایجاد جولان فکری برای جوانان بی‌غرض و فعال‌سازی معرفتی ایشان، تشکیل مجالس کلامی به منظور بحث و پاسخ به پرسش‌های مخاطبان، تدوین کتب پاسخ‌گو، یادگیری علوم گوناگون همچون فقه، فلسفه، کلام، تفسیر و علوم قرآن (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون همدان، ۱۳۸۳/۴/۱۵)، از راه‌های پیشینی قبل از نفوذ شبهه است.

همچنین تربیت نیروی انسانی پاسخ‌گودر حوزه که به تولید فکر اسلامی بپردازند و به شبهاتی که هنوز مطرح نشده است، پاسخ دهند، از جمله راه‌هاست (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج، ۱۳۸۰/۶/۱۹). البته در کنار همه راه‌های مذکور، مراقبت ارتباطی و ایجاد فاصله با دشمن خارجی یا نفوذی باعث پیشگیری از شیوع شبهات خواهد شد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۶/۳/۲۲).

۲-۱-۲. نیازسنجی معرفتی

نیازسنجی معرفتی نیز از گونه مواجهه پیشینی با شبهات است. در عرصه تبلیغ و ترویج دین، شناخت نیازهای مخاطب - اعم از نیازهای فردی و اجتماعی - از اهمیت بسزایی برخوردار است. در سطح فردی، مبلغان باید نیازهای مخاطبان خود در نهادها و دستگاه‌های گوناگون را به خوبی

بشناسند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۱/۱۱/۲۵). این امر مستلزم آن است که مبلغان ضمن تسلط بر دانش و معارف دینی، با مسائل و چالش‌های روزمره مخاطبان خویش آشنا باشند و بتوانند تبیین‌های مناسب و راهگشا ارائه دهند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۱/۱۱/۲۵). همچنین در سطح اجتماعی، شناخت نیازهای تبلیغی جامعه با بررسی دقیق و تحلیل تبلیغات دشمنان و یافتن راه‌حل برای آنها وظیفه‌ای مهم است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۶/۱۰/۳). به نظر می‌رسد ایجاد مراکز متعدد تحقیقاتی برای نیازسنجی و پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و نیازهای متنوع جامعه، باعث آمادگی مستمر حوزه برای پاسخ‌گویی خواهد شد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجمع نمایندگان طلاب، ۱۳۶۸/۹/۷) و جامعه را پیش از خیزش شبهات، با تبیین‌های مناسب غنی‌سازی می‌کند.

۲-۱-۳. پاسخ‌گوسازی علوم

یکی از گونه‌های مهم مواجهه پیشینی، پاسخ‌گوسازی علوم و خروج علم از لایه انتزاعی است؛ برای نمونه رهبر معظم انقلاب معتقد است فقه شیعه به همان صورتی که هست، برای همه مسائل استفهامی روز دارای پاسخ نیست (بیانات مقام معظم رهبری در مصلا‌ی رشت، ۱۳۸۰/۲/۱۲) و مقدمات فقه نمی‌تواند پاسخ‌گوی تهاجم‌ها باشد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی حوزه، ۱۳۷۷/۷/۹). فقه کارآمد، فقه پاسخ‌گوست. امام خمینی علیه السلام فقه شیعه را به سمت فقه اجتماعی و فقه حکومتی سوق داد و از آن فقهی ساخت که می‌تواند گره‌گشای مشکلات مردم باشد. فقه پاسخ‌گو، فقهی است که اقتضانات زمان و مکان را می‌شناسد، پاسخ هر نیاز را هنگام آن نیاز می‌دهد و در تمامی عرصه‌های مربوط به زندگی مردم، پاسخ‌گوست (بیانات مقام معظم رهبری در مرقد امام خمینی علیه السلام، ۱۳۷۶/۳/۱۴).

کارآمدسازی در دیگر علوم نیز لازم است؛ چنان‌که کلام به‌خودی خود در مواجهه با فلسفه‌های غربی کافی نیست، بلکه نیازمند علم فلسفه در شبهه‌شناسی و مستحکم‌سازی اذهان در برابر خیزش شبهات فکری است؛ زیرا استدلال و برهان فلسفی یارای رویارویی با شبهات مهم دنیا را دارد. همچنین باید متفطن این نکته بود که در صورت فقدان فلسفه، محیط دانشگاه، صحنه جولان فیلسوف‌نماها می‌شود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار علمای قزوین، ۱۳۸۲/۹/۲۵) و شبهه‌آفرینی صدچندان خواهد شد.

غیر از پاسخ‌گوکردن علوم، تربیت انسان‌های پاسخ‌گو نیز بسیار مهم است. حوزه‌های علمیه می‌توانند با استفاده از امکانات متنوع فکری و معنوی برای پاسخ‌گویی به استفهام‌های فراوان

انسان‌ها اقدام کنند و با پرورش انسان‌های عالم و توانمند، در پُرکردن نیازها و خلأها بکوشند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای بنیاد فرهنگی باقرالعلوم ع، ۱۳۶۸/۱۱/۱۰).

۲-۲. مواجهه پسینی

مواجهه پسینی پس از ایجاد شبهه و در مقام پاسخ‌گویی به آن است. پس از ایجاد شبهه، نوع مواجهه پاسخ‌گو با آن، به مواجهه معرفت‌شناختی و عملیاتی تقسیم می‌شود.

۲-۲-۱. مواجهه معرفت‌شناختی

یکی از وظایف اصلی و مهم حوزه‌های علمیه و مراکز دینی، مواجهه با چالش‌های فکری و شبهات مطرح‌شده توسط دشمنان و جریان‌های انحرافی است. این مواجهه در درجه نخست، جنبه معرفتی دارد و نیازمند شناخت دقیق شبهات، شبهه‌پردازان، مخاطبان، محیط شبهه و نحوه پاسخ‌گویی به آنهاست (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۷۴/۱۰/۲۷)؛ چراکه راه نفوذ دشمن، وجود خلأ معرفتی و عدم پاسخ حکیمانه به معضلات ذهنی مخاطبان است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۷۴/۱۰/۲۷). مواجهه معرفتی به معنای مواجهه عمیق در پاسخ به شبهات مانند کاوش‌های دقیق و پُردامنه فقهی و خروج از لایه سطحی‌نگری است (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز سال تحصیلی حوزه‌های علمیه، ۱۳۹۵/۶/۱۶). این نوع مواجهه بر اساس معرفت‌های مورد نیاز در شبهه‌پژوهی شامل مراحل ذیل است:

شناخت خلأ معرفتی: یکی از مشکلات مهم در پاسخ‌گویی، عدم درک صحیح شبهه و معرفت به پاسخ شبهه است که هر دو از مشکلات معرفتی یا نرم‌افزاری شبهه‌شناسی محسوب می‌شوند (بیانات مقام معظم رهبری در نخستین جلسه درس خارج، ۱۳۹۵/۶/۱۶)؛ بنابراین ابتدا باید شبهه‌ای که در ذهن مخاطب است، شناخته شود تا معلوم شود کدام خلأ قرار است مورد ترمیم قرار گیرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۷۷/۲/۲)؛ زیرا فهم استفهامات و پرسش، نیمی از پاسخ است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب، ۱۳۶۸/۳/۲۲).

شناخت سنخ شبهه: باید دانست سنخ شبهه مطرح‌شده به چه حوزه‌ای مربوط است. آیا شبهه با اعتقادات مرتبط است یا مسائل نظام مورد شبهه قرار گرفته است؟ نوع شبهه در مسائل نظام نیز یکسان نیست. مسائل کشور به دو نوع دائمی و موسمی تقسیم می‌شود و دشمن نیز در هر دو سطح به فعالیت می‌پردازد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مجلس خبرگان، ۱۳۷۹/۱۱/۲۷). او همواره در حال مبارزه با اعتقادات اسلامی و احکام دینی چون حجاب است، ولی گاهی نوک پیکان خود را

در موسمی خاص چون انتخابات به سمت این موضوع می‌چرخاند و تهاجمی وسیع و مسئله‌محور شکل می‌دهد؛ بنابراین نوع مواجهه نیز باید در همین دو دسته مورد برنامه‌ریزی قرار گیرد.

شناخت مخاطب شبهه: شناخت مخاطب شبهه، ریشه در سنت اهل بیت علیهم‌السلام دارد. ایشان وضعیت علمی و معرفتی مخاطب خویش را در پاسخ‌گویی مورد ملاحظه قرار می‌دادند (شیخ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۳۶۳). این شناخت دارای ابعاد گسترده‌ای است که وضعیت‌شناسی مخاطبان در ساحات گوناگونی چون شناخت دقیق گروه‌های سنتی و صنفی مخاطبان اعم از جوانان، نوجوانان، دانشجویان و اقشار گوناگون جامعه (بیانات مقام معظم رهبری در جمع مسئولان مرکز پاسخ‌گویی به شبهات حوزه، ۱۳۸۰)، وضعیت‌شناسی دینی و معرفتی مخاطبان، وضعیت‌شناسی شیوع یا عدم شیوع شبهات در اذهان به‌خصوص ذهن جوانان و وضعیت‌شناسی پای‌بندی به معارف اسلامی و انقلابی را شامل می‌شود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی حوزه، ۱۳۸۳/۳/۱۰). همچنین شامل بررسی وضعیت مخاطبان از جهت کمیت پرسش و دریافت پاسخ، تعیین سطح تحصیلات و آگاهی از علایق و نگرش‌های آنان است؛ به عبارت دیگر مخاطب‌شناسی فرآیندی پویا و مستمر است که شامل مراحل گوناگونی از جمله شناسایی مخاطب، بررسی علایق و نگرش‌ها و در نهایت رصد تغییر جهت‌گیری‌ها بر اساس تبیین است (بیانات مقام معظم رهبری در جمع مسئولان مرکز پاسخ‌گویی به شبهات حوزه، ۱۳۸۰).

جوانان، روشنفکران و افراد اهل فکر و اندیشه، مخاطب اول شبهات‌اند؛ زیرا بسیاری از مردم طبق ایمان‌شان زندگی می‌کنند و شبهه در زندگی‌شان جایگاهی ندارد، ولی اهل مطالعه، با دنیا مواجه شده و درباره اصل دین، معارف اسلامی و اصول و فروع آن به القای شبهه می‌پردازند (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۴/۶/۱۴). دانشجویان نیز به دلیل ارتباط با اندیشه‌های گوناگون و آگاهی از معارف بیرون از مرزها، در معرض آسیب‌های فرهنگی، بی‌مبالاتی در مقابل دین و بی‌تفاوتی در مقابل ارزش‌های دینی و انقلابی قرار می‌گیرند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار شورای نمایندگی ولی فقیه در دانشگاه‌ها، ۱۳۶۹/۸/۷). البته قشر جوان به دلیل عدم رسوخ آلودگی‌ها در اذهان‌شان، بهترین مخاطب برای دین و مستعد پذیرش حقایق و آموزه‌ها هستند و به همین اندازه نیز در برابر شبهات آسیب‌پذیرند. قشر جوان به‌عنوان طیف حق‌پذیر، باسواد و اهل معرفت که متولیان آینده کشورند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای انجمن اهل قلم، ۱۳۸۱/۱۱/۷)، در اولویت توجه برای شبهه‌زدایی‌اند. اقدامات مؤثر برای ایشان به‌طور غیرمستقیم بر سایر اقشار جامعه تأثیر خواهد گذاشت (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای جامعه مدرسین، ۱۳۷۹/۷/۱۵).

شناخت شبهه‌پرداز: یکی از بخش‌های مهم مواجهه معرفتی، مواجهه شناخت‌محور نسبت به

شبهه‌پرداز است. شبهه‌پردازان شامل دشمنان بیرونی، مغرضان و نفوذی‌های داخلی، متفکران بی‌غرض ولی شبهه‌ساز و جوانان خلاق‌اند. متفکران بی‌غرض ولی شبهه‌ساز، گاهی به‌دنبال تبیین مسئله، به‌جای گره‌گشایی، گره‌ای افزوده و به‌جای شبهه‌زدایی، مرتکب شبهه‌زایی می‌شوند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان صداوسیما، ۱۳۸۳/۹/۱۱). گاهی نیز پرسش یا شبهات علمی را مطرح می‌کنند که باعث رشد و بالندگی علمی است. همچنین در مواردی ذهن خلاق یک جوان، پرسش‌هایی پیش می‌کشد که با عنوان شبهه مطرح می‌شوند. پرسش‌هایی که توسط جوانان و روشنفکران غیر مغرض بیان می‌گردند، برای کسب معرفت ایراد می‌شوند و پیش‌تر نیز اشاره شد که میان پرسش و شبهه، تفاوت است.

شبهات خطرناک نوعاً توسط دشمن و نفوذی مغرض در بستر جامعه پراکنده می‌شود؛ بنابراین یکی از عرصه‌های معرفت‌شناسانه، شناخت دشمن شبهه‌ساز است. دشمن‌شناسی بر اساس حیطه‌های گوناگون نفوذ دشمن، ابعاد گوناگون اخلاقی، سیاسی، اعتقادی و فرهنگی خواهد داشت. عدم دشمن‌شناسی باعث چندپاره‌شدن جامعه خواهد شد؛ چراکه در شرایط عدم اتحاد، بخشی از جامعه در جهت اهداف دشمن حرکت می‌کند و جمعی در برابر این اهداف ساکت‌اند. وجود این دو گروه در کنار یکدیگر باعث تضعیف توان داخلی و تقویت نفوذ دشمن خواهد شد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مبلغان، ۱۴۰۲/۴/۲۱).

شناخت عرصه پاسخ‌گویی: عرصه و میدان پاسخ‌گویی، باعث درمان یک شبهه یا نشر آن خواهد شد؛ بنابراین شناخت عرصه درست پاسخ‌گویی، بسیار مهم است. باید فضا و صحنه ایراد شبهه مورد بررسی قرار گیرد تا معلوم شود صحنه گفتمان و پذیرش است یا صحنه لجاجت (بیانات مقام معظم رهبری در جمع مسئولان مرکز پاسخ‌گویی به شبهات حوزه، ۱۳۸۰). همچنین باید عرصه بیان و پاسخ به شبهه را دقیق بررسی کرد؛ زیرا جای پاسخ‌گویی به شبهات کلامی، بدنه اجتماع نیست، بلکه این‌گونه شبهات باید در محافل علمی طرح و حل شوند (بیانات مقام معظم رهبری در روز عید سعید غدیر، ۱۳۹۳/۷/۲۱). البته جای پرداختن به شبهاتی که در اذهان جامعه رسوخ کرده، مسجد است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجمع عالی حکمت، ۱۳۹۱/۱۱/۲۳). اشتباه‌گرفتن این دو عرصه، به‌جای درمان شبهات باعث شبهه‌خیزی خواهد شد.

۲-۲-۲. مواجهه عملیاتی

مواجهه با شبهات دارای دو جنبه نظری و عملیاتی است. آنچه در جنبه معرفتی مورد شناخت قرار می‌گیرد، در بخش عملیاتی در فرایند برنامه‌ریزی و نظارت قرار گرفته و پاسخ‌گویی اتفاق می‌افتد.

مواجهه عملیاتی دارای الگوهای گوناگونی است که این الگوها طبق مطالعه‌ای که از بیانات مقام معظم رهبری می‌شود و دسته‌بندی که از شیوه‌ها به‌دست آمد، در قالب برنامه‌محوری، گفتمان‌محوری با اهل سؤال و رویکرد تهاجمی با اهل غرض، استدلال‌گرایی و استفاده از ابزارهای روزآمد دسته‌بندی می‌شود.

الف) مواجهه برنامه‌محور برای مقابله با شبهات

در صورت هجوم شبهات در جامعه، برنامه‌ریزی برای پاسخ‌گویی به شبهات، امری ضروری است. وجود برنامه صحیح و منظم باعث مدیریت زمان و پرهیز از موازی‌کاری و پیشگیری از پرداختن به امور تکراری خواهد شد (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۹/۶/۲۰). مواجهه عملیاتی نیازمند زیرساخت معرفتی است؛ زیرا این مواجهه نیازمند ورود به‌موقع در میدان بر اساس دشمن‌شناسی است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۷۹/۱۱/۲۷)؛ براین اساس امور زیرساختی کلان و مهم برای مواجهه برنامه‌محور، شامل موارد ذیل است:

- وجود بانک اطلاعات مرکزی برای تشخیص نیازها و جمع‌کتاب پاسخ‌گو در حوزه‌های گوناگون (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجمع نمایندگان طلاب، ۱۳۶۸/۹/۷).
- مکمل‌سازی کارهای تحقیقاتی طلاب و ایجاد منظومه‌ای کامل به‌منظور رصد هجوم تبلیغاتی دشمن (همان).
- نقش‌آفرینی مشورتی و مدیریت آثار تحقیقی طلاب (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۴۰۱/۱۲/۴).
- هدایت طلاب به عدم تدوین آثار تکراری و پراکنده‌کاری (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع محققان، ۱۳۷۹/۷/۱۵).
- برنامه‌ریزی برای انجام مراحل پیش‌گفته توسط حوزه، باعث پیشگیری از هدررفت منابع فکری انسانی با موازی‌کاری و تحقیقات تکراری است. منظومه‌ای‌سازی آثار توسط مدیریت حوزه نیز باعث ایجاد پرونده‌های آماده پژوهشی و منابع لازم برای پاسخ‌گویان می‌باشد (بیانات مقام معظم رهبری در جمع اساتید حوزه، ۱۳۷۹/۷/۱۴).
- از دیدگاه امام خامنه‌ای، سیاست‌گذاری در امر پاسخ به شبهات، شامل انتخاب طلاب فاضل، تعیین درآمد مشخص تحت قرارداد، ارائه پرونده پژوهشی به ایشان شامل محتوای مربوط به مبانی فکری است تا پاسخ به شبهات، شکل برنامه‌ریزی شده و دقیقی به خود گیرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی حوزه، ۱۳۷۷/۷/۹).

ب) گفتمان محوری با اهل سؤال و رویکرد تهاجمی با اهل غرض

ایجادکننده شبهه، گاهی اهل پرسش و بی‌غرض بوده و گاه دشمن یا نفوذی مغرض است. امر مشترک در هر دو مورد، سخن محکم، غیرمتشابه و حکمت‌آمیز است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۶/۱۰/۳). باید توجه کرد در مواجهه با هرطیف، نقل مطالب بی‌پایه و دارای ضعف استدلالی و مدرکی، می‌تواند ویرانگر باشد؛ بنابراین حتی اگر مطلب خلاف واقع نیست، ولی از ضعف سند و رنج می‌برد یا دارای سند و مدرک بوده، ولی نقل آن سبب انحراف فکری است، نباید طرح شود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۳/۳/۱۷).

البته شیوه مختصی نیز برای دو گروه وجود دارد؛ گاهی شبهه به‌صورت طرح یک پرسش ازسوی جوان متفکر یا یک مخالف صاحب‌نظر مطرح می‌شود که گرچه سبب ایجاد بالندگی فکری و پیشرفت علمی خواهد شد، ولی عدم پاسخ به این خلأ، باعث ترمیم ناصحیح نیاز در بستر فکری دیگری می‌شود؛ چراکه راه شکوک بر اذهان بسته نیست و باید برای زدودن شک‌ها و شبهات برنامه‌ریزی کرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون ارومیه، ۱۳۷۵/۶/۲۷). در این موارد، گفت‌وگو، مذاکره، مواجهه با اذهان مخاطب با لسان مبتین و روش برادرانه، ازجمله روش‌های اثرگذار است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۶/۱۰/۳).

از دیدگاه مقام معظم رهبری، مواجهه حکمت‌آمیز با اهل پرسش، نیازمند مواجهه پدرانانه با ایشان است. بهتر است احساس مبلّغ در پاسخ به شبهه جوانان و افراد بی‌غرض، همانند احساس پدری باشد که فرزندش مورد هجوم شبهات مهم قرار گرفته است؛ زیرا پدر در حق فرزند، احساس دلسوزی فراوان دارد و اگر پدر یارای پاسخ به فرزند را نداشته باشد، ذهنیت دینی او از میان خواهد رفت؛ بنابراین در رفع شبهات، اصل دلسوزی پدرانانه، اصلی مهم و اثربخش است. البته این نکته نیز مهم است که در چنین شرایطی، پاسخ‌گو از سخن غیراستدلالی و سبک پرهیز می‌کند و در صورتی که نتواند پاسخی منطقی به شبهات بدهد، قطعاً به‌عالمی برتر مراجعه خواهد کرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان ولی‌فقیه، ۱۳۶۹/۷/۸).

شبهه‌افکنی در نظام اسلامی و اصل دین، اغلب توسط دشمن انجام می‌شود که مواجهه با آن نیازمند منطق خاصی می‌باشد. مقام معظم رهبری، شبهه‌افکنی برای نظام اسلامی را از سنخ تهاجم، و رویارویی در برابر آن را مبارزه‌ای تمدنی می‌داند؛ چراکه این تهاجم در ابعاد جهانی و وسیع انجام می‌شود و سیاست دشمن در آن، ابهام‌آفرینی و ایجاد نقطه کور در اذهان است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار میلغان، ۱۴۰۲/۴/۲۱)؛ بنابراین منطق مواجهه با شبهه، شناخت نوع تهاجم است که در سه شکل استدلالی، روان‌شناسانه و تخریبی درحال پیگیری می‌باشد (بیانات مقام معظم

رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۷۹/۱۱/۲۷).

پس از شناخت نوع تهاجم، باید دانست راه مواجهه با شبهه ناشی از غرض‌ورزی، اتخاذ رویکرد تهاجمی و نه تدافعی است. تهاجمی به معنای چالش در مبانی فکری شبهه‌افکنان است؛ بنابراین منطق حاکم بر مواجهه عملیاتی مانند مواجهه معرفتی، خروج از لاک دفاعی است. پاسخ‌گو باید نسبت به فلسفه‌ها، گرایش‌ها و مذاهب‌های باطل، واکنش تهاجمی داشته باشد (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱).

برای مواجهه درست، لازم است نقطه کانونی آماج حملات دشمن شناخته شود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۰/۶/۱۵) و پاسخ‌گو که در درجه نخست، روحانیت است، جنبه تبیینی دارد و نباید در موضع تدافعی قرار گیرد. برای این هدف نیاز است خود را با مسائل و تفکر اسلامی هماهنگ کند و با تحولات جهانی آشنا باشد. این سطح از هماهنگی و آشنایی باعث برخورد فعالانه و غیرانفعالی خواهد شد (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱).

حضور در لاک دفاعی، تهاجم دشمن را جدی‌تر خواهد کرد؛ پس بهترین دفاع در برابر تهاجم زورگویانه، هجوم است. رویکرد هجومی به معنای به‌چالش کشیدن مبانی و فلسفه فکری شبهه‌پرداز مغرض و روی میز گذاشتن اشکالات فکری و مبنایی اوست. این رویکرد همواره توسط مقام معظم رهبری مورد استفاده قرار گرفته است. ایشان به جای پاسخ مدام به شبهات سیاسی و مذهبی جبهه استکبار، به دنبال مفتضح کردن چهره او در برابر جامعه جهانی و برملا ساختن دروغ‌گویی‌ها و ریاکاری‌های آن جبهه است؛ چراکه باید با زورگویان بین‌المللی که متهم به فساد گسترده، تجاوز و تعدی به حقوق ملت‌ها و تعدی به حقوق بشرند، اما همواره با لحن طلبکارانه با مخاطب خود برخورد می‌کنند، با شیوه تهاجمی برخورد کرد و ضعف‌ها و نقص‌های او را مطرح کرد؛ چراکه اسلام و انقلاب اسلامی ساخته شده از مبانی دین مبین، مدعی است، نه پاسخ‌گو (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۷/۶/۲). برای نمونه به طرح مباحث تهاجمی ایشان نسبت به مقوله حقوق بشر و خانواده در غرب می‌توان اشاره کرد.

ج) استدلال‌گرایی

پس از شناخت دقیق ابعاد شبهه و فهم آن در جنبه معرفت‌شناسی، عملیات روی شبهه به شیوه منطقی آغاز می‌شود. برخورد درست با شبهه این است که پس از شناخت دقیق آن، تجزیه و تحلیل شبهه آغاز شود، بخش‌های غلط آن کنار گذاشته شود و بخش‌های درست شبهه با نظرات صحیح

ادغام و ارائه گردد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار بسیجیان، ۱۳۸۴/۳/۵). این مسیر، فرایندی استدلالی و منطبق با منطق اسلام است؛ زیرا اسلام، دین منطق و استدلال است و منظور از استدلال‌های منطقی در اسلام، استدلالی است که عام جامعه آن را می‌فهمد (بیانات مقام معظم رهبری در مراسم بیعت مدرسان مشهد، ۱۳۶۸/۴/۲۰).

در فرایند پاسخ‌گویی به شبهات، توجه به برهانی‌سازی پاسخ‌ها و ارائه پاسخ‌های صحیح و منطقی، امری ضروری است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه استان تهران، ۱۳۹۶/۶/۶). پاسخ متقن و زیبا بسیار مهم و اثرگذار است و باید به این نکته دقت کرد که پاسخ منکر، زشت و بی‌پایه به استفهامات واقعی باعث فرونشاندن میل به اسلام خواهد شد (بیانات مقام معظم رهبری در مراسم بیعت مدرسان مشهد، ۱۳۶۸/۴/۲۰)؛ زیرا ارائه مباحثی درخصوص معارف شیعی بدون استدلال محکم، عمیق و متقن، ممکن است باعث دفع مخاطب به جای جذب او شود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای کنفرانس جهانی اهل‌البیت^{علیهم‌السلام}، ۱۳۸۴/۶/۱۷).

۶۹

درحقیقت روش بر خورد با آرای غلط، استدلال مستحکم است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اساتید حوزه علمیه، ۱۳۸۹/۸/۲). این نکته را باید در نظر داشت که دین خدا با زور و شمشیر بر افکار مسلط نمی‌شود (بیانات مقام معظم رهبری در مشهد مقدس، ۱۳۷۶/۱/۱)، بلکه نیازمند تبیین دقیق و استدلال متقن است. اهمیت دلیل و استدلال منطقی غیر از موارد ذکر شده، از آن‌روست که معارف اسلامی مبتنی بر منطق و استدلالی محکم بوده و همین مسئله باعث حفاظت از آموزه‌های دینی در طول تاریخ شده است (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع بزرگ مردم، ۱۳۷۶/۱/۱).

عقلانیت شیعی، درون‌مایه معارف اسلامی است و روش پاسخ‌گویی احسن نیز توجه به همین مسئله است؛ چنان‌که امام به زراه، منطق اجتهاد و استدلال از قرآن کریم را آموزش می‌داد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۸۵/۸/۱۷). روش استدلالی، حامل حقیقتی است که در اختیار امامیه و مذهب اهل بیت^{علیهم‌السلام} بوده و باعث قبول همراه با تصدیق مردم خواهد شد؛ چراکه نشان‌دادن حقیقت بدون پیرایه‌ها، خرافه‌ها، ادعاهای دروغین، کج‌فهمی و بدفهمی‌ها، باعث قبول و تصدیق آن می‌شود. در این مسیر، نقش عالمان دین، مبلغان برجسته و روشنفکران در نشان‌دادن حقیقت، نقشی تأثیرگذار و برجسته است (بیانات مقام معظم رهبری در روز نیمه شعبان، ۱۳۸۷/۵/۲۷). البته روشن است که پاسخ مستدل، نیازمند مطالعه عمیق و خبره‌وار می‌باشد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۷۹/۱۱/۲۷).

مطالعه خبره‌وار این‌گونه است که آن شبهه در محافل علمی و تخصصی مورد واکاوی و بررسی قرار گیرد، سپس اگر شبهه واقعی نبود، از اذهان زدوده شود و اگر جنبه‌ای واقعی داشت، به نظریه

تبدیل شود و در معرض آرای صاحب‌نظران قرار گیرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جوانان اصفهان، ۱۳۸۰/۸/۱۲) تا با مواجهه برهانی و استدلالی به تحلیل ابعاد آن پردازند.

د) مواجهه با بهره‌گیری از ابزارهای روزآمد

در مواجهه عملیاتی، باید توجه داشت دشمن در حال استفاده از ابزارهای مدرن تبلیغی همچون ابزارهای هنری است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۴/۶/۱۷). تهاجم فرهنگی با ابزارهای وسیع به تزریق افکار و شبهات گوناگون به صورت انبوه می‌پردازد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون سمنان، ۱۳۸۵/۸/۱۷) و پول و قدرت نیز به آنها کمک می‌کند؛ چنان‌که امروزه مؤسسه عظیم فیلم‌سازی هالیوود با ده‌ها کمپانی اعم از کارگردانان، بازیگران و نویسندگان، در خدمت اهداف سیاست استکباری امریکاست (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار تشکل‌های دانشجویی، ۱۳۸۴/۷/۲۴)؛ بنابراین در روش پاسخ‌گویی، وجود ابزارهای گوناگون اثربخش است.

استفاده از هنر برای نمایش حقیقت برتر، یکی از راه‌های مهم در پاسخ‌گویی به شبهات است (بیانات مقام معظم رهبری در جمع روحانیون، ۱۳۷۳/۳/۱۷). البته آسیب جبهه دینی، عدم استفاده از ظرفیت‌های هنر به صورت شایسته و بایسته است؛ چراکه برخی هنرمندان نتوانستند خود را با انقلاب تطبیق دهند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای کنگره شعر، ۱۳۷۰/۷/۱۵) و در مسیر خدمت به دین و انقلاب گام بردارند.

ابزارهای شبهه‌افکنی رسانه‌ای در دو قالب رسانه تصویری و غیرتصویری و مکتوب و غیرمکتوب در حال فعالیت‌اند، ولی تمامی این ابزارها، جاده یک‌طرفه نبوده، بلکه راه‌های دوطرفه‌اند که هم جبهه انقلاب اسلامی و هم جبهه غرب می‌توانند از آن استفاده کنند؛ بنابراین جبهه انقلاب اسلامی در جهت گسترش اثرگذاری خویش باید از همه این ابزارها به شکل وسیع استفاده کند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارکنان مؤسسه کیهان، ۱۳۸۰/۵/۲۳)؛ زیرا گرچه فضای مجازی دارای منافع و مضراتی است، استفاده از منافع فضای مجازی برای پاسخ‌گویی به شبهات باعث می‌شود از این ظرفیت برای ترویج مفاهیم و معارف اسلامی بهره برد.

درحقیقت رسانه برای مبلّغ، دو فرصت شناسایی شبهات و پاسخ به آنها را پدید می‌آورد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از مدیران مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۶/۳/۱)؛ بنابراین از همان راهی که ضلالت منتشر شده است، هدایت نیز باید مورد نشر قرار گیرد (بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۹/۶/۲۰).

یکی از شیوه‌های مهم دشمن در پراکندن شبهات، تدوین مقالات با استدلال غلط و مغالطه است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نخبگان حوزه علمیه، ۱۳۷۴/۹/۱۳). دین‌ستیزان دانش را به خدمت گرفته و در راه شبهه افکنی از ابزارها و دستاوردهای علمی بهره می‌گیرند. در مقابل، شیوه پاسخ به این دسته از شبهات، تدوین مقالات متعدد در پاسخ به مقاله شبهه افکنانه و وجود افراد متعدد و توانمند در پاسخ‌گویی به انواع شبهات با بیان و منطقی قوی‌تر از شبهه افکن است و البته بحران آنجاست که پاسخ‌گویی تربیت نشده باشد و در میدان پاسخ‌گویی حضور نداشته باشد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی حوزه، ۱۳۷۶/۶/۲۹).

۳. جهاد تبیین به مثابه اصل حاکم بر مواجهه پیشینی و پسینی

مواجهه در دو گونه پیشینی و پسینی نیازمند جهاد تبیین است. تبیین، پیش از خیزش شبهات، باعث راسخ‌سازی اعتقادات و توانمندسازی معرفتی مخاطبان می‌شود و پس از هجوم شبهات، باعث پاسخ متقن و محکم به آنها خواهد شد. مهم‌ترین میدان عملیات در مواجهه پیشینی و پسینی با شبهات، جهاد تبیین است. عملیات جهاد تبیین پیش از پیدایش شبهه باعث استحکام عقیدتی مخاطبان می‌شود و ایشان را در برابر شبهات مورد واکسینه بصیرتی قرار می‌دهد.

انحرافات فکری از طریق ایجاد شبهات و تولید محتوای ضدعفت انجام می‌شود؛ بنابراین در مقابل باید مفاهیم اسلامی به صورت گسترده مورد ترویج قرار گیرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس، ۱۳۷۱/۳/۲۰). گسترش این مفاهیم باعث پُرشدن ظرف ذهن مخاطب از معرفت درست و عمیق شده و جایی برای نفوذ شبهات باقی نمی‌گذارد. در جنگ شناختی در صورتی که جهاد تبیین انجام نشود و پیش از نفوذ شبهات، راسخ‌سازی اعتقادات صورت نگیرد، دشمن، نقطه فعال جهان اسلام را که ذهن جوانان است، مورد آماج تهاجم خود قرار می‌دهد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون کردستان، ۱۳۸۸/۲/۲۳) و به تباه شدن تدریجی ایشان می‌پردازد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار انمه جمعه، ۱۳۷۰/۶/۲۵). در این مبارزه شبهه افکنانه، دو عامل، بیشترین اثرگذاری بر ذهن جوانان را دارد؛ نخستین عامل، تبلیغات گوناگون دشمن برای ایجاد سستی و بی‌تفاوتی در جوانان با تحریف یا دروغ‌های صریح نسبت به حقایق مقدس اسلام (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار فعالان دفاع مقدس، ۱۴۰۲/۶/۲۹) و دیگری عدم تبیین و دفاع صحیح از این حقایق است (همان)؛ بنابراین نپرداختن به تبیین صحیح باعث نفوذ دشمن در اذهان مخاطبان خواهد شد.

باید توجه داشت منطقه عملیاتی در تبیین‌گری، جایی است که دشمن ابهام آفریده و بذر

تردید می‌کارد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس، ۱۳۷۱/۳/۲۰). چنین تبیینی دارای بایسته‌هایی از جمله استفاده از سرمایه غنی و تمام نشدنی فرهنگ اسلامی (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای کنگره حکمت مطهر، ۱۳۸۳/۲/۶)، بهره‌گیری از فکر و پاسخ‌های نو، متناسب‌سازی پاسخ‌ها با نیاز و پاسخ‌های فرقه‌ها و مکاتب (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع طلاب قم، ۱۳۸۹/۷/۲۹)، قوت، منطقی بودن و قدرت اقتناع است (همان). همچنین ملاحظه تطورات علمی و استفاده از دستاورد آنها در قوت تبیین اثرگذار خواهد بود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مبلغان، ۱۴۰۲/۴/۲۱).

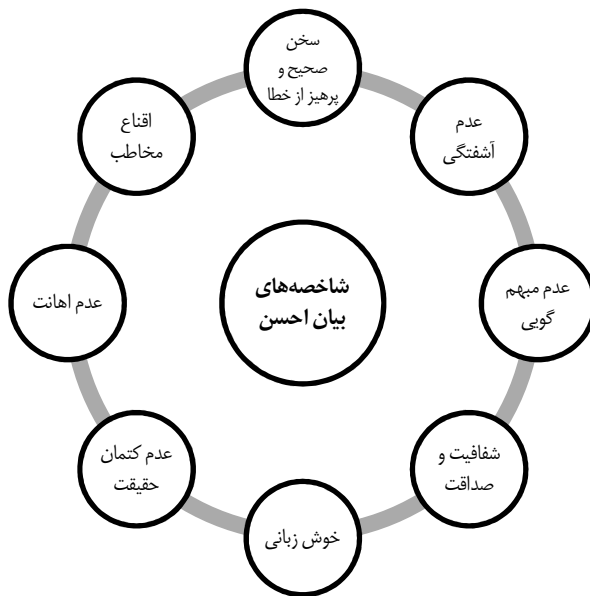
در تبیین عقاید دینی، اصلی‌ترین سلاح مقابله، قلم است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار گروهی از معلمان، ۱۳۶۹/۲/۱۲). پاسخ‌گوی شبهه نیز باید متوجه این نکته باشد که در صورت فقدان علم به پاسخ، نباید در این عرصه ورود کند و چالشی جدید بیافریند، بلکه لازم است با مراجعه به اهل علم، سطح علمی خود را افزایش دهد و بر توانمندی خویش در پاسخ‌گویی بیافزاید (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۱/۱۱/۲۵).

همچنین یکی از روش‌ها در موقعیت‌سازی تبیین، برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی و کرسی‌های نظریه‌پردازی روشمند یا برگزاری مناظرات علمی است (پاسخ به نامه جمعی از دانش‌آموختگان، ۱۳۸۱/۱۱/۶). البته وجود نهادهای پاسخ‌گو مانند دفتر نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها (بیانات مقام معظم رهبری در جلسه پرسش و پاسخ دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۷/۶/۱۲) یا مراکز پاسخ به شبهات نیز راهکاری مهم است.

افزون بر تمامی نکات پیش‌گفته، ظرفیتی عملیاتی نیز در فرایند جهاد تبیین باید مد نظر قرار گیرد. پرهیز از شبهه‌زدایی، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در حُسن اثرگذاری جهاد تبیین است. بیان و تبیین دینی باید شبهه‌زدا، روشن، قوی، هنرمندانه و متنوع باشد و نباید دچار شبهه‌زایی و کلیشه‌ای بودن گردد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان صداوسیما، ۱۳۸۳/۹/۱۱). گاهی مبلغ با استفاده از ابزار منبر، سخن ضعیفی به زبان می‌راند که به جای گره‌گشایی، گره‌ای بر شبهات ذهنی مخاطب اضافه می‌کند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دست‌اندرکاران حج، ۱۳۹۳/۸/۶). شبهه‌زایی سبب می‌شود نه تنها شبهه قبل مرتفع نشود، بلکه شبهه‌ای دیگر نیز به آن افزوده گردد و پاسخ‌گویی دچار فرایند پیچیده‌تری شود.

مبلغ نیز به‌عنوان محور اصلی در فرایند تبادل اندیشه، باید با درک و شناختی عمیق از ویژگی‌های مخاطب - اعم از سطح دانش، گروه سنی و پیش‌زمینه‌های فکری - زبان و بیان خود را متناسب با مقتضیات هر موقعیتی تنظیم نماید (بیانات مقام معظم رهبری در جمع مسئولان مرکز

پاسخ‌گویی به شبهات حوزه، ۱۳۸۰؛ به تعبیر دیگر «جذب مخاطب در گرو خوش‌زبانی و موقعیت‌شناسی است که در علوم امروز به مطابقت کلام با اقتضای حال گفته می‌شود» (همان). این امر مستلزم بهره‌مندی از مهارت‌های ارتباطی پیشرفته، توانایی تحلیل مخاطب و انعطاف‌پذیری در انتخاب شیوه بیان است. همچنین پرهیز از هرگونه ابهام، پیچیدگی و استفاده از اصطلاحات ناآشنا، از جمله مواردی است که باید مورد توجه قرار گیرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مدیران صداوسیما، ۱۳۸۳/۹/۱۱). به‌طورکلی بیان احسن در پاسخ‌گویی به شبهات، دارای شاخصه‌هایی است:

طبق شاخصه‌های بیانی پیش‌گفته، آموزش معارف دینی باید بدون غلط و خطا انجام شود تا بعداً در معرفت دینی، خطای تعلیمی دینی بر ملا نگردد؛ بنابراین سخن دینی در همه سطوح باید صحیح باشد (همان). همچنین مواجهه با شبهات نباید باعث آشفتگی و دست‌پاچگی مبلغ گردد؛ چراکه مبلغ دارای منطق و استدلال است و کسی که به استدلال منطقی مجهز باشد، نباید در واکنش به شبهه‌ای دچار آشفتگی شود (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار معلمان، ۱۳۶۹/۲/۱۲). حفظ آرامش، تسلط بر خود و استفاده از استدلال منطقی، از جمله مهم‌ترین عوامل در ارائه پاسخ‌های مستدل و مؤثر به شبهات است. مبلغ باید با حوصله و سعه صدر، به شبهات گوش دهد و با استفاده از منطق و استدلال، به رفع آنها پردازد. نمی‌توان به بهانه اثبات عقیده‌ای، به مقدسات دیگران اهانت کرد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از مردم، ۱۳۶۸/۷/۱۹). این اقدام، کل

فرایند اعتماد را مخدوش خواهد ساخت.

همچنین یکی از شاخصه‌های ادبیات مناسب در مواجهه با شبهه، شفافیت و صداقت به‌عنوان یکی از اصول بنیادین در مواجهه با شبهات است. از دیدگاه امام خامنه‌ای: «کلام مبلّغ در برابر شبهه باید لاریب فیه باشد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰/۱۲/۵)؛ چنان‌که قرآن کریم شبهات را ذکر کرده است و حتی اتهامات به پیامبر ﷺ را که توسط مخالفان مطرح شده، بیان می‌کند؛ چراکه به‌اتقان خویش مطمئن بوده و کلامش لاریب فیه است (همان). در فرایند پاسخ‌گویی به شبهه، باید توجه داشت کتمان حقیقت و استفاده از شعار و جنجال، نه تنها مشکلی را حل نمی‌کند، بلکه می‌تواند به بی‌اعتمادی مخاطب نیز منجر شود؛ بنابراین در مواجهه پیشینی یا پسینی نباید حقیقتی را کتمان کرد یا شعار داد (بیانات مقام معظم رهبری در جمع مسئولان مرکز پاسخ‌گویی به شبهات حوزه، ۱۳۸۰). همچنین باید به قوت بیان، به اقناع مخاطب بر اساس شناخت فضای ذهنی مخاطب او پرداخت (همان)؛ بنابراین کل فرایند پاسخ‌گویی اعم از زبان، استدلال و نوع تبیین باید در جهت قانع‌سازی مخاطب برنامه‌ریزی شود.

نتیجه

مقاله حاضر با بررسی و تحلیل روش‌های مواجهه با شبهات از دیدگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی، به تبیین منظومه فکری ایشان در این باره پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان داد ایشان با نگاهی جامع و دقیق، شبهه را نه صرفاً به‌عنوان یک چالش، بلکه به‌عنوان فرصتی برای رشد و تعالی اندیشه می‌نگرد.

مقام معظم رهبری با تقسیم‌بندی جامعه به سه گروه «شبهه‌ساز»، «مخاطب شبهه» و «پاسخ‌گو»، نقش هریک از این گروه‌ها را در فرایند شبهه‌پژوهی مشخص کرده است. از بیانات ایشان این‌گونه استفاده می‌شود که راه پیشگیری از نفوذ شبهات، تعمیق نگاه دینی و سیاسی مخاطبان و راسخ‌سازی اعتقادات، نیازسنجی معرفتی و پاسخ‌گوسازی علوم است. از منظر ایشان، مواجهه پسینی از دو طریق معرفتی و عملیاتی قابل پیگیری است. در طریق معرفتی، شناخت شبهه‌پرداز، شبهه‌پذیر، خلأ معرفتی و عرصه پاسخ‌گویی و در طریق عملیاتی، مواجهه برنامه‌محور، گفتمان‌محوری، استدلال‌گرایی، مواجهه تهاجمی و بهره‌گیری از ابزارهای روزآمد مد نظر است.

همچنین جهاد تبیین به‌صورت جهاد بیانی متقن با دقت در پرهیز از شبهه‌زایی و استفاده از بیان احسن، اصل حاکم بر دو گونه مواجهه پیشینی و پسینی است. امام خامنه‌ای با تأکید بر اهمیت جهاد تبیین به‌عنوان مهم‌ترین میدان عملیات در مواجهه با شبهات، ترویج گسترده مفاهیم اسلامی

و روشن‌سازی حقایق برای مقابله با ابهام‌آفرینی دشمنان را ضروری می‌داند و با اشاره به استفاده دشمن از ابزارهای مدرن تبلیغی، بر ضرورت بهره‌گیری از ابزارهای روزآمد و مؤثر در پاسخ‌گویی به شبهات تأکید می‌کند.

در نهایت می‌توان نتیجه گرفت از دیدگاه مقام معظم رهبری، مواجهه با شبهات، وظیفه‌ای خاص برای جامعه دینی به‌ویژه روحانیت است. پیشنهاد محقق بر اساس مطالبات ایشان، ایجاد پژوهشگاه شبهه‌پژوهی مجهز به پژوهشکده‌های متعدد با گروه‌های متنوع علوم انسانی در این پژوهشگاه است؛ چراکه پژوهشگاه‌های فعلی دارای اهداف و سیاست‌هایی عام‌تر بوده و به شبهه‌پژوهی یا نپرداخته‌اند یا به‌عنوان یکی از موضوعات خاص می‌نگرند؛ بنابراین برنامه‌ای منسجم، جامع و هدف‌مند برای مواجهه پیشینی و پسینی با تمامی انحاء شبهات ندارند. همچنین در هر پژوهشگاه، پژوهشکده مستقلی با عنوان شبهه‌پژوهی می‌توان ایجاد کرد و با نیازسنجی پژوهشی و برنامه‌ریزی دقیق، به این مطالبه دینی می‌توان پرداخت. نهادسازی و تربیت طلاب پاسخ‌گو و اشتغال ایشان در نهادها به‌منظور نظم‌بخشی به فرایند شبهه‌پژوهی، از راهکارهای مهم است.

منابع

۱. ابن فارس، ابوالحسین احمد؛ معجم مقائیس اللغة؛ مصر: باب الکتاب، ۱۳۹۱.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرّم؛ لسان العرب؛ قم: نشر أدب الحوزه، ۱۴۰۵ق.
۳. بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع بزرگ مردم، ۱۳۷۶/۱/۱.
۴. بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع طلاب قم، ۱۳۸۹/۷/۲۹.
۵. بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع محققان، ۱۳۷۹/۷/۱۵.
۶. بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۴/۶/۱۴.
۷. بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۹/۶/۲۰.
۸. بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱.
۹. بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج، ۱۳۷۴/۶/۱۴.
۱۰. بیانات مقام معظم رهبری در آغاز درس خارج، ۱۳۸۰/۶/۱۹.
۱۱. بیانات مقام معظم رهبری در آغاز سال تحصیلی حوزه‌های علمیه، ۱۳۹۵/۶/۱۶.
۱۲. بیانات مقام معظم رهبری در جلسه پرسش و پاسخ دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۷/۶/۱۲.
۱۳. بیانات مقام معظم رهبری در جمع اساتید حوزه، ۱۳۷۹/۷/۱۴.
۱۴. بیانات مقام معظم رهبری در جمع روحانیون، ۱۳۷۳/۳/۱۷.
۱۵. بیانات مقام معظم رهبری در جمع مسئولان مرکز پاسخ‌گویی به شبهات حوزه، ۱۳۸۰.
۱۶. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اساتید حوزه علمیه، ۱۳۸۹/۸/۲.
۱۷. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای انجمن اهل قلم، ۱۳۸۱/۱۱/۷.
۱۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای بنیاد فرهنگی باقرالعلوم (ع)، ۱۳۶۸/۱۱/۱۰.
۱۹. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی حوزه، ۱۳۸۳/۳/۱۰.
۲۰. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی حوزه، ۱۳۷۶/۶/۲۹.
۲۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی حوزه، ۱۳۷۷/۷/۹.
۲۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای کنفرانس جهانی اهل‌البیت (ع)، ۱۳۸۴/۶/۱۷.
۲۳. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای کنگره حکمت مطهر، ۱۳۸۳/۲/۶.
۲۴. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای کنگره شعر، ۱۳۷۰/۷/۱۵.
۲۵. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۰/۶/۱۵.
۲۶. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۴/۶/۱۷.

۲۷. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۲/۶/۱۹.
۲۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۷۹/۱۱/۲۷.
۲۹. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۴۰۱/۱۲/۴.
۳۰. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجمع عالی حکمت، ۱۳۹۱/۱۱/۲۳.
۳۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای مجمع نمایندگان طلاب، ۱۳۶۸/۹/۷.
۳۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۷/۶/۲.
۳۳. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار ائمه جمعه، ۱۳۷۰/۶/۲۵.
۳۴. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای جامعه مدرسین، ۱۳۷۹/۷/۱۵.
۳۵. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون همدان، ۱۳۸۳/۴/۱۵.
۳۶. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۸۵/۸/۱۷.
۳۷. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۷۷/۲/۲.
۳۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با روحانیون، ۱۳۷۴/۱۰/۲۷.
۳۹. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با کارکنان سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰/۱۲/۵.
۴۰. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار بسیجیان، ۱۳۸۴/۳/۵.
۴۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار تشکل‌های دانشجویی، ۱۳۸۴/۷/۲۴.
۴۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از مدیران مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۶/۳/۱.
۴۳. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از مردم، ۱۳۶۸/۷/۱۹.
۴۴. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جوانان اصفهان، ۱۳۸۰/۸/۱۲.
۴۵. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دست‌اندرکاران حج، ۱۳۹۳/۸/۶.
۴۶. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون ارومیه، ۱۳۷۵/۶/۲۷.
۴۷. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون اصفهان، ۱۳۸۸/۲/۲۳.
۴۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون سمنان، ۱۳۸۵/۸/۱۷.
۴۹. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون کردستان، ۱۳۸۸/۲/۲۳.
۵۰. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۳/۳/۱۷.
۵۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۷/۲/۲.
۵۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۱/۱۱/۲۵.
۵۳. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روحانیون، ۱۳۷۶/۱۰/۳.
۵۴. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رؤسای دانشگاه‌ها، ۱۳۹۴/۸/۲۰.
۵۵. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار شورای نمایندگی ولی فقیه در دانشگاه‌ها، ۱۳۶۹/۸/۷.

۵۶. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه استان تهران، ۱۳۹۶/۶/۶.
۵۷. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب، ۱۳۶۸/۳/۲۲.
۵۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار علمای شیعه و سنی، ۱۳۸۱/۱۲/۴.
۵۹. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار علمای قزوین، ۱۳۸۲/۹/۲۵.
۶۰. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار فعالان دفاع مقدس، ۱۴۰۲/۶/۲۹.
۶۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارکنان مؤسسه کیهان، ۱۳۸۰/۵/۲۳.
۶۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار گروهی از معلمان، ۱۳۶۹/۲/۱۲.
۶۳. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مبلغان، ۱۴۰۲/۴/۲۱.
۶۴. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مجلس خبرگان، ۱۳۷۹/۱۱/۲۷.
۶۵. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مدیران صداوسیما، ۱۳۸۳/۹/۱۱.
۶۶. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰/۱۲/۵.
۶۷. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان صداوسیما، ۱۳۸۳/۹/۱۱.
۶۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۶/۳/۲۲.
۶۹. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار معلمان، ۱۳۶۹/۲/۱۲.
۷۰. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مبلغان، ۱۴۰۲/۴/۲۱.
۷۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نخبگان حوزه علمیه، ۱۳۷۴/۹/۱۳.
۷۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس، ۱۳۷۱/۳/۲۰.
۷۳. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان ولیّ فقیه، ۱۳۶۹/۷/۸.
۷۴. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس، ۱۳۷۱/۳/۲۰.
۷۵. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای بنیاد فرهنگی باقرالعلوم علیه السلام، ۱۳۶۸/۱۱/۱۰.
۷۶. بیانات مقام معظم رهبری در روز عید سعید غدیر، ۱۳۹۳/۷/۲۱.
۷۷. بیانات مقام معظم رهبری در روز کارگر، ۱۳۷۸/۲/۱۵.
۷۸. بیانات مقام معظم رهبری در روز نیمه شعبان، ۱۳۸۷/۵/۲۷.
۷۹. بیانات مقام معظم رهبری در مدرسه فیضیه، ۱۳۷۴/۹/۱۶.
۸۰. بیانات مقام معظم رهبری در مراسم بیعت مدرسان مشهد، ۱۳۶۸/۴/۲۰.
۸۱. بیانات مقام معظم رهبری در مرقد امام خمینی علیه السلام، ۱۳۷۶/۳/۱۴.
۸۲. بیانات مقام معظم رهبری در مشهد مقدس، ۱۳۷۶/۱/۱.
۸۳. بیانات مقام معظم رهبری در مصالای رشت، ۱۳۸۰/۲/۱۲.
۸۴. بیانات مقام معظم رهبری در نخستین جلسه درس خارج، ۱۳۹۵/۶/۱۶.

۸۵. پاسخ به نامه جمعی از دانش‌آموختگان، ۱۳۸۱/۱۱/۶.
۸۶. حکیمیان، مسعود؛ منطق شناخت شبهه؛ قم: دارالعلم، ۱۳۹۹.
۸۷. صدوق (شیخ صدوق)، ابوجفر؛ التوحید؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸.
۸۸. طبرسی، احمدبن‌علی؛ الإحتجاج علی أهل اللجاج؛ مشهد: مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۸۹. طریحی، فخرالدین؛ مجمع‌البحرین؛ قم: الثقافة الإسلامية، ۱۴۰۸ق.
۹۰. طوسی، محمدبن‌حسن؛ تهذیب‌الأحكام؛ تهران: اسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۹۱. کلینی، محمدبن‌یعقوب؛ الکافی؛ تهران: اسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۹۲. مصطفوی، حسن؛ التحقيق فی کلمات القرآن‌الکریم؛ تهران: مرکز‌الکتاب، ۱۴۰۲ق.

